

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПОНОМАРЕНКО Валентина Миколаївна

**УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ТАБЛИЦІ І СХЕМИ
ЯК ЗАСІБ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ
НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ШКОЛІ**

(5-7 класи)

**13.00.02 - методика викладання
(української мови)**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ — 1993

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00778846 (/)

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

ПОНОМАРЕНКО Валентина Миколаївна

УЗАГАЛЬНЮЮЧІ ТАБЛИЦІ І СХЕМИ ЯК ЗАСІБ
ІНТЕНСИФІКАЦІЇ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
МОВИ В ШКОЛІ
/5-7 класи/

ІЗ.00.02 - методика викладання
/української мови/

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ - 1993

ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ АПН
УКРАЇНИ
НА

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Інституті педагогіки АН України

Науковий керівник - член-кореспондент АН України, доктор педагогічних наук, професор
БІЛЯЄВ Олександр Михайлович

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
МАЦЬКО Любов Іванівна;
кандидат педагогічних наук, професор
ПЕРЕДРІЙ Ганна Романівна

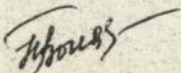
Провідна установа: Ніжинський державний педагогічний
інститут ім. М.Гоголя

Захист відбудеться "9" серпня 1994 р.
о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради
К 01.32.01 в Інституті педагогіки АН України /252001,
Київ-І, вул. Трьохсвятительська, 8 /.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині інституту

Автореферат розіслано "7" січня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Н.В.БОНДАРЕНКО

4В - 29.705
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Функціонування української мови як державної вимагає пошуку шляхів інтенсифікації навчання школярів цього предмета.

Сучасний урок мови за своєю метою /дидактичною, розвиваючою, виховною/, змістом, структурою і методами проведення має відповідати найновішим досягненням теорії і практики навчання в школі і бути високоефективним. На такому уроці учні повинні оволодівати оптимальним обсягом знань, навчитися творчо застосовувати їх, набувати необхідні уміння і навички.

У програмі з української мови наголошується, що "навчання має бути інтенсивним, тобто напруженим, дієвим і, головне, продуктивним, таким, що забезпечує досягнення вищого кінцевого результату - міцного засвоєння учнями знань з предмета, сформованості у них практичних умінь і навичок, необхідних для вільного володіння мовою".

Враховуючи специфіку викладання рідної мови, науковці вказували на необхідність посилення практичної спрямованості навчання і з цією метою рекомендували здійснювати зв'язок у навчанні української і російської мов /В.І.Масальський, І.Г.Чередниченко, Н.А.Пашківська, Н.М.Арват/, враховувати внутріпредметні зв'язки /Л.В.Вознюк, Н.М.Янкес, О.І.Потапенко та ін./, всебічно розвивати усне і писемне мовлення учнів /О.М.Біляев, І.С.Олійник, М.І.Пентилук, Т.О.Ладженська, Н.А.Пашківська, Г.М.Іваницька та ін./.

Піднімалося питання використання засобів навчання на уроці /зокрема різних видів уваочнення, ТЗН, навчального кабінету тощо/, оволодіння раціональними методами навчальної праці /О.М.Біляев, В.Ф.Паламарчук/. Для реалізації цих вимог удосконалювались і зміст, і методи, і засоби навчання.

Проте головної мети шкільного курсу української мови - навчити учнів володіти українською мовою так, наскільки це необхідно для активної виробничої діяльності і громадського життя, самостійної роботи над підвищенням свого інтелектуального, професійного і культурного рівня, усвідомлення краси і багатства мови, виховання національної самосвідомості - не було повністю досягнуто.

Вивчення стану викладання і якості знань, умінь і навичок учнів з української мови свідчить про відсутність у багатьох учнів належної системи знань з мови, недостатню їх повноту і глибину, невміння зіставляти, аналізувати, узагальнювати мовні явища і факти. Звідси невисокий рівень розвитку усного і писемного мовлення, слабкі правописні навички.

У зв'язку із створенням нової методичної системи навчання мови, яку розробили співробітники лабораторії навчання української і російської мов Інституту педагогіки АПН України, внесено суттєві зміни як у зміст, так і технологію уроку. Вивчення теоретичного матеріалу укрупненими частинами /дидактичними одиницями/ з використанням узагальнюючих таблиць і схем - один із засобів інтенсифікації навчання мови, що базується на досягненнях сучасної лінгводидактики.

Аналіз шкільних програм, науково-методичної літератури та педагогічного досвіду вчителів дає підставу стверджувати, що у процесі вдосконалення змісту і методів роботи проблема інтенсифікації навчання мов у середній загальноосвітній школі за допомогою укрупнення навчального матеріалу з використанням унаочнення була і залишається однією з актуальних педагогічних проблем.

Ідею укрупнених тем у вигляді "основних одиниць засвоєння" висунули П.Я.Гальперін та Д.Б.Ельконін. Болгарський психолог Г.Лозанов довів, що одним із засобів інтенсифікації навчання є

яскраво оформлені таблиці і схеми. Проблему структурування навчального матеріалу розробляв і дидакт Ю.К.Бабанський. Проте, на його думку, укрупнення раціонально застосовувати переважно під час вивчення предметів природничо-математичного циклу, причому не з усіх тем і лише в старших класах.

Нині проблема оптимальних способів структурування матеріалу з метою інтенсифікації навчального процесу стає особливо актуальною. Нею займаються учені-методисти та вчителі математики, фізики, хімії, біології та інших предметів. Намітилися різні підходи до укрупнення матеріалу і методики використання зорових опор та їх створення.

Серед найбільш поширених способів є розроблене П.М. і Б.П. Ердієвими групування матеріалу за контрастом, коли вивчаються одночасно взаємно протилежні дії і операції. Таке укрупнення одиниць засвоєння допомагає узагальненню знань, ранньому оперуванню учнями більш об'ємними узагальненими поняттями. З української мови подібним чином можна вивчати лише окремі теми, наприклад, звуки і букви, написання слів разом і окремо та деякі інші.

Відоме наскрізне групування матеріалу за теоріями, основними і вивідними /Б.І.Коротяєв/. Засвоєння морфології, зокрема, повинне проходити такі стадії: ознайомлення із спільними і відмінними ознаками частин мови, вивчення словотвору з виділенням спільного й відмінного в частинах мови, опанування словозміни і т.д. Беззастережне дотримання цих рекомендацій призвело б до надмірної теоретизації навчання мови, що не принесе бажаних результатів.

Застосовуються "блокове" компоновання матеріалу з використанням опорних конспектів /В.Ф.Шаталов/, так зване "занурення" в предмет /М.П.Щетинін/ тощо.

Узагальнюючі таблиці і схеми з української мови розробляли

науковці Г.Р.Передрій, Л.М.Симоненкова, Л.В.Скुरатівський, Г.Т.Шелехова, вчителі-практики М.В.Девдера, О.А.Дорошенко та ін.

Однак проблема вивчення матеріалу укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем як засобу інтенсифікації навчання української мови висвітлена недостатньо. Педагогічні спостереження, аналіз якості знань учнів вимагають продовження цілеспрямованої роботи над удосконаленням методики навчання цього предмета. Необхідно визначити найбільш раціональні способи структурування навчального матеріалу кожного розділу, виділити дидактичні одиниці в курсі української мови, починаючи з 5 класу, розробити технологію уроку з використанням зорових опор. Наведені у підручниках таблиці і схеми потребують удосконалення як за змістом, так і за формою. Досі не розроблено методики створення, використання узагальнюючих таблиць і схем.

Усе це і зумовило вибір теми дослідження - "Узагальнюючі таблиці і схеми як засіб інтенсифікації навчання української мови в школі /5-7 класи/".

Об'єктом дослідження є процес навчання української мови в 5-7 класах загальноосвітньої школи.

Предмет дослідження - інтенсифікація навчальної діяльності учнів шляхом використання на уроках української мови узагальнюючих таблиць і схем, що містять основні теоретичні відомості і факти, об'єднані узагальненою темою уроку.

Мета дослідження полягає у розробці технології укладання узагальнюючих таблиць і схем та створенні науково обґрунтованої та експериментально перевіреної методики ефективного їх застосування як засобу інтенсифікації навчання української мови в 5-7 класах.

Гіпотеза дослідження: ефективність навчання української мови підвищиться, якщо в процесі її вивчення систематично і раціонально

застосовувати різні способи структурування матеріалу та використовувати узагальнюючі таблиці і схеми. Це забезпечить системність знань та стійкість умінь і навичок учнів, формування у них узагальнених понять, конче важливих у навчанні.

За допомогою яскраво оформлених таблиць і схем в активну роботу включається права півкуля головного мозку, в результаті чого здійснюється перерозподіл навантаження між його кодовими системами, що дозволить активізувати пізнавальну діяльність учнів.

Виходячи із проблеми, гіпотези і поставленої мети дослідження, необхідно вирішити такі завдання:

1. Вивчити лінгвістичну, педагогічну, психологічну і методичну літературу з теми дослідження та передовий педагогічний досвід навчання української мови укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем.

2. Визначити критерії відбору навчального матеріалу для структурування та укладання в таблиці і схеми.

3. Проаналізувати навчальний матеріал курсу "Рідна /українська/ мова", що вивчається в 5-7 класах, і з'ясувати оптимальні способи структурування кожного розділу з урахуванням рівня його складності і значення для вироблення практичних умінь і навичок.

4. Обґрунтувати зміст і побудову узагальнюючих таблиць і схем та методику використання їх на уроці для інтенсивного навчання мови, розвитку мовлення і мислення школярів.

5. Перевірити ефективність запропонованої методики навчання.

Методологічною основою дослідження служать положення діалектики про суспільну природу мови та її зв'язки з розумовою діяльністю людини, праці дидактів і методистів про шляхи інтенсифікації шкільного навчання /О.К.Бабанський, Н.Г.Саліна, Г.Лозанов, Л.М.Зельманова та ін./, різні способи структурування навчального матеріалу

/П.М. і Б.П. Ерднієви, Б.І.Коротяєв, М.П.Щетинін, В.Ф.Шаталов, О.М.Біляєв та ін./, із психології навчання /Б.Ф.Басєв, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, П.А.Гончарук та ін./.

Для вирішення поставлених завдань були використані такі методи та прийоми дослідження:

а/ теоретичні: критичний аналіз лінгвістичної, педагогічної, психологічної та методичної літератури, програм і підручників; теоретичне осмислення й узагальнення передового педагогічного досвіду роботи вчителів-словесників і власного досвіду;

б/ практичні: педагогічний експеримент /орієнтуєчий, констатуєчий, навчаєчий/; вивчення матеріалів стану викладання і якості знань, умінь і навичок учнів з української мови у школах Чернігівської, Херсонської і Рівненської областей; відвідування і аналіз уроків української мови у школах Чернігівської області; аналіз усних і письмових відповідей школярів; бесіди з учителями і учнями /групові, індивідуальні/; анкетування; вивчення шкільної документації; особиста апробація пропонованої методики в СШ № 23 м.Чернігова.

Дослідження проводилось у три етапи.

На I етапі /1988 - 1989 рр./ аналізувалось висвітлення проблеми у лінгвістичній, психолого-педагогічній, методичній літературі, вивчався передовий педагогічний досвід, стан викладання і якість знань, умінь і навичок з української мови учнів середніх шкіл області.

Проводився констатуєчий зріз, завданням якого було:

- з'ясувати рівень знань, умінь і навичок учнів;
- проаналізувати результати традиційної організації навчання мови.

Зрізом охоплено роботу 350 учителів-філологів і навчання 1200

учнів міських і сільських шкіл.

Відвідування й аналіз уроків підтвердили, що у практичній роботі словесників переважає комбінований урок, на якому вивчається новий матеріал, виробляються і закріплюються уміння і навички, узагальнюється вивчене. В активній ролі на такому уроці здебільшого виступає сам учитель, основним видом перевірки домашніх завдань є фронтальна репродуктивна бесіда. Мало уваги приділяється самостійній роботі учнів. Недостатньо використовуються такі методи роботи, як спостереження над мовою, констрування, моделювання; дуже рідко проводяться види робіт, що вимагають узагальнення і систематизації матеріалу.

На II етапі /1989-1990 рр./ розроблялись способи структурування навчального матеріалу та складання узагальнюючих таблиць і схем з української мови в 5-7 класах. Були підготовлені необхідні матеріали для проведення експерименту.

III етап /1990-1993 рр./ - здійснення експериментальної перевірки ефективності запропонованої методики навчання української мови з використанням узагальнюючих таблиць і схем у 5-7 класах /СШ № 1 м. Прилук, СШ № 5, № 6, № 23 м. Чернігова, Старобілоуська СШ Чернігівського району, СШ № 6, № 10 м. Ніжина, Вертіївська СШ Ніжинського райсн, Сухополов'янська СШ Прилуцького району/. Експериментом було охоплено 11 учителів, 422 учні.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає у розробці технології укладання узагальнюючих таблиць і схем та створенні науково обгрунтованої та експериментально перевіреної методики їх ефективного використання у процесі навчання рідної мови.

У дисертаційному дослідженні:

- розроблено критерії відбору навчального матеріалу з української мови для структурування;

- удосконалено способи структурування навчального матеріалу, які можна застосувати в процесі навчання мови в 5-7 класах;
- запропоновано оригінальні узагальнюючі таблиці і схеми з української мови;
- створено ефективну методику використання узагальнюючих таблиць і схем як засобу інтенсифікації навчання мови в 5-7 класах;
- удосконалено технологію уроку з використанням зорових опор.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні ефективних способів структурування навчального матеріалу, розробці узагальнюючих таблиць і схем, що забезпечить високий рівень його узагальнення і систематизації, дасть змогу, не скорочуючи обсягу необхідних теоретичних відомостей, посилити практичну спрямованість уроків мови.

Основні положення і методичні рекомендації дослідження запроваджено в практику роботи вчителів-словесників шкіл Чернігівської, Херсонської та Івано-Франківської областей. Одержані результати можуть бути використані в процесі створення шкільних підручників з української мови, методичних посібників, у роботі вчителів-словесників, викладачів методики української мови.

Вірогідність результатів і висновків забезпечується системним вивченням спеціальної літератури, узагальненням практичного досвіду навчання української мови укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем, експериментальною перевіркою у школах запропонованої методики.

На захист виносяться:

1. Способи структурування навчального матеріалу з української мови та розроблені узагальнюючі таблиці і схеми.
2. Методика використання узагальнюючих таблиць і схем на уроках.

СТРУКТУРА І ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку основної використаної літератури.

У вступі обгрунтовано актуальність, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання, методи та етапи дослідження, сформульовано гіпотезу, з'ясовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, питання, що виносяться на захист.

У першому розділі - "Поєднання слова і наочності у процесі навчання української мови в школі" - розкриваються педагогічні і психологічні аспекти використання слова і наочності в навчанні, досліджується історія розробки проблеми у методиці викладання української і російської мов, інших предметів, аналізуються результати практичного вирішення досліджуваного питання учителями-словесниками.

За вченням І.П.Павлова людський мозок здобуває інформацію двома сигнальними системами: першою /домовною системою, спільною для людей і тварин/ і другою /засобами слова і мовлення/. Словесне мислення здійснюється нейронними механізмами, розташованими у "новій корі" більших півкуль товщиною в кілька міліметрів; основна ж частина мозку зайнята переробкою підсвідомої інформації. Тому тварини, не володіючи другою сигнальною системою, можуть нерідко здійснювати діяльність, схожу на розумову діяльність людини.

Для теоретичного осмислення проблеми раціонального навчання заслуговує на увагу характеристика процесу мислення, розроблена М.М.Амосовим. Згідно з цією концепцією мозок людини переробляє інформацію поетапно системою кодів, які стосовно один до одного не тільки знаходяться в субординації /у співвідносності/, але й володіють певною функціональною самостійністю /код звуків і код знаків → код слів → код фраз → код смислу/. Інакше кажучи, у про-

цесі мислення значний обсяг інформації переробляється і засвоюється саме на нижніх поверхах кодової системи, незалежно від словесних рівнів.

У дисертації показано, що успішність навчання укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем значною мірою забезпечується пропорційним розподілом навантаження між кодовими системами мозку, тобто розвантаженням "перевантажених" верхніх рівнів /узагальнених кодів/ і "довантаженням" нижніх /конкретних кодів/.

В ідеалі ілюстрації, таблиці, схеми, записи на дошці мають бути осмислюваною кольоровою картиною.

На цьому науковому ґрунті базується і метод сугестопедії, розроблений Г.Лозановим. Метод полягає в тому, що для кращого запам'ятовування будь-якої інформації необхідно примусити працювати обидві півкулі кори головного мозку. При навчанні за традиційною методикою в активній ролі виступає лише ліва півкуля. Права ж півкуля реагує на музику, барви, форми, рух, міміку, запахи, дотик, причому реагує спонтанно, підсвідомо. Вона постійно збирає інформацію про навколишній світ і відкладає її у підсвідомості.

Психолог П.А.Гончарук вважає, що "використання різних форм наочності є одним з головних умов оптимізації навчання".

Цієї думки дотримуються Л.С.Виготський, В.В.Давидов, Н.П.Бехтерева, О.Р.Лурія, О.М.Леонтьєв, О.В.Залозорець, П.Я.Гальперін, Д.Б.Ельконін.

Роль наочності в розвитку спостережливості, уваги, мислення, мовлення у школярів загальновізнана.

Проте сучасна дидактика ширше розглядає принцип наочності як систематичної опори не тільки на конкретні предмети та їх зображення, але й на знаки, символи, моделі /Л.М.Зельманова, В.Г.Бол-

тянський, В.І.Євдокимов, О.В.Славін, Н.Г.Салміна та ін./.

Навчальні моделі дають уявлення про зовнішні сторони вивчаного предмета і дозволяють збагнути найбільш суттєві сторони явища і процесу. Проте, на думку В.І.Євдокимова, ці сторони мають бути відбиті правильно, адекватно вивчуваному явищу. Ізоморфність і простота моделі розглядаються як найхарактерніші ознаки наочності.

У дослідженні проаналізовано визначену В.В.Давидовим роль навчальних моделей у формуванні теоретичних понять як основи наукового мислення.

Багато вчених вважає, що за допомогою наочних засобів навчання можна керувати пізнавальною діяльністю учнів, підводити школярів до необхідних узагальнень, учити застосовувати набуті знання на практиці /О.В.Славін, Н.Г.Салміна, А.М.Сохор та ін./.

Найбільш поширеним засобом інтенсифікації навчання української мови є таблиці і схеми. Хоч вони і вважаються традиційним видом друкованих посібників, що реалізує зорову наочність, проте останнім часом таблиці і схеми наповнюються іншим, значно глибшим, змістом і візуальним оформленням.

Ми вважаємо, що узагальнюючі таблиці повинні містити узагальнений теоретичний /поняття, визначення, правила і т.п./ та мовний /приклад/ матеріал, відібраний і об'єднаний на основі спільності, подібності або контрастності чи протилежності вивчаних понять, згрупований у певному порядку і розміщений за графами, що мають самостійні заголовки і відокремлюються один від одного лініями. Узагальнюючі схеми являють собою креслення, яке зображує узагальнену систему лінгвістичних понять, об'єднаних на основі подібності чи протилежності, у загальних, основних рисах і вказує на взаємозв'язок між частинами, виступає готовою формулою.

Основна дидактична функція узагальнюючих таблиць і схем полягає в тому, щоб, озброївши учнів теоретичними знаннями, вказати шлях практичного застосування правил, удосконалювати вміння і навички.

Для таблиць і схем Л.М.Зельманової, Л.І.Дашко характерне роздрібнення лінгвістичних тем. В основі їх змісту переважає слово, словосполучення, речення. Суттєвою відмінністю пропонованих нами таблиць і схем є їх змістова об'ємність: в одній таблиці може бути розміщений теоретичний матеріал, що вивчається, доповнюється, конкретизується на десяти і більше уроках. Крім того, в таблицях і схемах частіше застосовуються знаки, символи.

Об'ємний матеріал таблиць дає можливість відійти від традиційного елементаризму в структурі програмового матеріалу, що штучно стримує розвиток мислення школярів, тоді як укрупнена структура знань тримає у полі зору учня насамперед зв'язки між теоретичними поняттями, практичними уміннями і навичками. У пізнанні учні ідуть від загального до конкретного і знову повертаються до узагальнення.

З огляду на сказане в дисертації зроблено висновки про те, що майстерне поєднання слова і наочності дозволяє інтенсивніше засвоювати теоретичний матеріал, набуваючи глибоких знань з мови та стійких умінь і навичок їх практичного застосування як в усному, так і в писемному мовленні; розвиває образне мислення і логічне мовлення, підвищує культуру усного і писемного мовлення; вчить школярів узагальнювати, систематизувати, відбирати основне із вивчаного матеріалу; дає більше можливостей учителеві для диференціації навчально-виховного процесу; покращує навички самостійної роботи учнів.

У д р у г о м у розділі - "Теорія і практика структурування

навчального матеріалу та складання узагальнюючих таблиць і схем з української мови" - розкриваються теоретичні основи укрупнення та способи структурування навчального матеріалу, а також вирішується проблема створення знаково-символічних засобів навчання та використання їх.

Психолого-дидактичні дослідження учених /В.В.Давидова, Л.В.Занкова, О.В.Запорожця та ін./, засновані на концепції Л.С.Виготського про можливість навчання іти попереду розвитку, довели, що пізнавальні можливості учнів у багатьох випадках невичерпні і в основному залежать від змісту й організації навчання.

Сучасна наука і практика пропонує засвоювати навчальний матеріал укрупненими частинами за допомогою знаково-символічних засобів навчання. Кінцева мета структурування навчального матеріалу - одержання найвищих результатів, передусім повноцінних знань, за умови формування у дітей науково-теоретичного мислення. Такі знання характеризуються об'ємністю, глибиною, системністю, оперативністю, гнучкістю, узагальненістю, розгорнутістю, усвідомленістю.

У дисертації досліджується проблема створення укрупнених частин та відбору навчального матеріалу для структурування.

Вивчення науково-методичної літератури показало, що таких критеріїв, якими б експериментатори керувались у процесі укрупнення дидактичних одиниць, небагато. Це можна пояснити рядом причин: недостатньою розробкою проблеми, неоднаковими можливостями об'єднання матеріалу в залежності від предмета тощо.

При укрупненні мовного матеріалу ми керувались такими принципами:

- інформаційної спільності різних елементів у складі укрупнення;
- системності;

- доступності і посильності пропонованого обсягу навчального матеріалу /можливість осмислення і запам'ятовування його/;

- проектування організації активної діяльності учнів, спрямованої на засвоєння знань.

Залежно від змісту, мети навчання педагогічна наука і шкільна практика пропонують різні способи структурування навчального матеріалу, які детально розглядаються дисертантом.

Одним із способів оптимального структурування навчального матеріалу з математики, запропонованих П.М.Ерднієвим, є укрупнення дидактичних одиниць за контрастом. На нашу думку, з української мови так можна вивчати тільки окремі теми /звуки і букви, написання слів разом і окремо, деякі інші/.

Л.І.Балашова експериментально підтверджує доцільність укрупнення матеріалу, який стосовно до іншого є подібним /наприклад, види обставин і типи підрядних обставинних речень, прості речення з одним головним членом/, суміжним /дієприкметник і дієприслівник/ або контрастним /просте і складне речення, звуки і букви, головні і другорядні члени речення, написання разом і окремо/, тобто особливо тісно взаємозв'язаним, вивчати не послідовно, підряд, як це робиться за традиційною методикою, а паралельно, в єдності.

З початку 80-х років в Інституті педагогіки АПН України було розгорнуто широку експериментальну роботу над створенням нової методичної системи навчання української і російської мов, в основу якої покладено вивчення матеріалу укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем. Результат цієї роботи - програми, підручники, публікації в педагогічній пресі.

Ідея укрупнення дидактичних одиниць знайшла дальший розвиток у педагогічній практиці вчителів-філологів М.В.Девдери, О.А.Доро-

шенка, Д.С.Меженка та ін.

Специфіка занять з української мови в школі і особливості змісту мовного матеріалу, який визначено програмою для вивчення в 5-7 класах, суттєво вплинули на основний спосіб структурування матеріалу, яким стало укрупнення, та на визначення матеріалу, що підлягає структуруванню.

Укрупнюючи навчальний матеріал з мови, ми здебільшого застосували так зване горизонтальне структурування/ коли об'єднуються однорідні, близькі поняття, явища/, як допоміжні - структурування матеріалу за контрастом /коли одночасно вивчаються протилежні поняття і явища/, наскрізне, або вертикальне /коли матеріал об'єднується за теоріями, основними і вивідними/, а також алгоритмізацію.

При укрупненні матеріалу, створенні узагальнюючих таблиць і схем, крім логічної структурності і смислової закінченості, враховувалися доступність пропонованого обсягу знань для учнів, можливість утримання його в пам'яті, рівень осмислення і засвоєння, зрозумілість, об'ємність навчальних знаків і символів, кольорову гаму таблиць і схем.

Аналіз проблеми цілеспрямованого формування знаково-символічної діяльності показав, що можна виділити ряд напрямів у підходах до її розробки.

Перший напрям, найбільш широко представлений, предметом дослідження має використання знаково-символічних засобів, перш за все схем, моделей, з метою з'ясування їх функцій, ролі, умов ефективності введення їх у навчальний процес. Тут виділяються два об'єкти: 1/ засоби навчання, 2/ діяльність із знаково-символічними засобами. Розробка знаково-символічних засобів йшла в основному в руслі проблеми наочності, пізніше - матеріалізації і моделю-

вання. Практично розвиток цих засобів здійснювався від використання у навчанні предметів, картинок до таблиць, схем, моделей.

Значне місце у дослідженнях з метою використання знаково-символічних засобів для підвищення ефективності формування знань посідають роботи по організації діяльності із знаково-символічними засобами. Цей аспект розвивався, з одного боку, в плані використання знаково-символічних засобів як прийому активізації учнів у процесі засвоєння знань /І.І.Ізъясов, Н.Г.Салміна/, з іншого боку, у плані конкретизації дій із знаково-символічними засобами: застосування готових моделей і їх побудова /М.В.Гамезо, Б.Ф.Ломов, В.Ф.Рубахін, В.В.Давидов, Л.М.Фрідман/.

У нашому дослідженні зроблено спробу визначити раціональні шляхи цілеспрямованого формування знаково-символічної діяльності та використання знаково-символічних засобів як умови інтенсифікації навчання української мови.

У 5-7 класах можна формувати діяльність із трьома видами моделей: конкретними, що відтворюють структуру окремого поняття /правила, об'єкта та ін./; узагальнюючими, що зображують структуру кількох понять, зберігаючи зовнішню схожість з об'єктами; умовно-символічними, що в загальних, основних рисах відтворюють систему лінгвістичних понять, вказують на взаємозв'язки між частинами, виступають загальною готовою формулою.

Ми дотримувалися таких вимог до моделювання:

1/ навчання з використанням узагальнюючих таблиць і схем має проводитися після засвоєння з самого початку знань про загальні семіотичні закономірності і принципи з послідовним входженням до конкретних видів знаково-символічної діяльності;

2/ починати моделювання слід з одиничних конкретних ситуацій, понять, після чого переходити до побудови моделей, що мають уза-

гальнуючий характер;

3/ почавши з іконічних моделей, що зберігають зовнішню схожість з об'єктом, який моделюється, поступово переходить до моделей, що являють собою умовно-символічні зображення;

4/ навчання моделювання здійснюється легше, якщо розпочинати із застосування готових моделей, а потім учитись їх будувати.

Як кінцевий результат побудова моделі не самоціль. Загальне значення осмислення і переформування наукової інформації мовою графіки полягає в тому, що модель допомагає кращому сприйняттю, осмисленню, поглибленому усвідомленню мовного матеріалу.

У ході експерименту доведено, що за допомогою узагальнюючих таблиць і схем можна не тільки успішно формувати теоретичні знання, а й виробляти практичні уміння і навички користуватись ними /наприклад, застосовуючи схеми мовного аналізу: фонетичного, лексичного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного та ін./.

Таким чином, робота із знаково-символічними засобами навчання дозволить вирішити як теоретичні, так і практичні проблеми організації занять з української мови в школі.

У третьому розділі - "Дослідне навчання української мови за розробленою методикою" - розкриваються шляхи вдосконалення змісту, форм і методів навчання української мови в 5-7 класах та результати експериментальної роботи.

методика навчального експерименту передбачала перевірку ефективності:

- різних способів структурування навчального матеріалу з мови;
- змісту і побудови узагальнюючих таблиць і схем для удосконалення мовної грамотності та комунікативних умінь;
- пропонує способів застосування узагальнюючих таблиць і схем.

Педагогічний експеримент проходив три етапи:

- підготовчий, у процесі якого планувалася і організовувалась експериментальна робота і проводився контрольний зріз знань учнів;

- основний, який включав перевірку гіпотези, апробацію запропонованої методики, її коректування;

- контрольний, коли проводилася заключна перевірка, аналізувалися кількісні і якісні результати експерименту.

Експериментом було охоплено 9 шкіл, 18 класів, 11 учителів.

При відборі контрольних і експериментальних класів урахувалося, щоб їх інтелектуальний потенціал був приблизно однаковим.

Передбачалося, що в контрольних класах школярі будуть навчатися за традиційною методикою, а в експериментальних - на базі пробних підручників, створених лабораторією навчання української і російської мов Інституту АПН України. Використовувалися також наші рекомендації, реалізовані в плануванні уроків, розробках поурочних планів, таблиць, схем, методичних посібників. Методичними рекомендаціями забезпечувались усі вчителі експериментальних класів, а наочними посібниками - і учні, і вчителі.

Вибір для дослідного навчання 5-7 класів пояснюється тим, що:

- саме у цих класах створюються сприятливі умови для формування орфоепічних і орфографічних умінь і навичок та вироблення естетичного ставлення до мови і мовлення;

- це найбільш сприятливий період у плані розвитку усного і писемного мовлення, коли діти особливо гостро відчувають слово, ще не мають стійких орфоепічних і орфографічних умінь і навичок, естетичних смаків;

- з 5 класу починається систематичне вивчення курсу української мови і формування основних орфоепічних, орфографічних і комунікативних умінь, передбачених програмою, що сприятиме закладен-

ню орфоепічних, орфографічних, комунікативних умінь, необхідних у старших класах і в подальшому житті, як в усному, так і в писемному мовленні.

Для проведення дослідного навчання було окреслено коло таких умов:

1. Під час поділу класів на експериментальні і контрольні вибиралися класи з приблизно однаковим рівнем підготовленості і, щоб в обох класах працював один і той же вчитель.

2. У процесі експерименту використовувалися спеціально дібрані завдання, спрямовані на вивчення матеріалу укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем.

3. Експериментальна робота проводилася під час вивчення всього курсу української мови в 5-7 класах.

4. Контроль за ходом формування умінь і навичок з української мови здійснювався за допомогою спеціально розроблених завдань /усних і письмових/.

Організація дослідного навчання з опорою на опрацювання укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем здійснювалася на основі даних психології та педагогіки про вікові особливості школярів, поетапне формування умінь і навичок.

Особливістю запропонованої методики є те, що використання моделей дозволяє навчання української мови проводити укрупненими одиницями, забезпечуючи стаду результативність знань учнів. Мета дослідної роботи - допомогти вчителю-словеснику навчати мови і мовленню методом цілісного сприйняття й осмислення навчальної теми. На цьому принципі - від осмислення цілісної теми за допомогою узагальнюючих таблиць і схем до конкретизації і деталізації через практику і вихід на узагальнення - і побудовані матеріали дослідження.

Була розроблена програма дослідного навчання і визначено хід її реалізації.

У дослідженні активно використовувалися узагальнюючі таблиці і схеми на всіх етапах уроку /при перевірці домашнього завдання, у процесі актуалізації знань учнів, під час вивчення і закріплення нового матеріалу, підведенні підсумків роботи/. Це дозволило виділити із виучуваного матеріалу головне і сконцентрувати його в одній чи кількох таблицях, що допомогло організувати як індивідуальну, так і колективну роботу над узагальненою дидактичною одиницею.

Розроблено основні критерії, яких слід дотримуватися при створенні узагальнюючих таблиць і схем, які повинні:

- відповідати освітньому рівню дітей;
- сприяти усвідомленню мовних явищ, допомагати орієнтуватися у виучуваному матеріалі;
- допомагати активізації пізнавального інтересу учнів;
- сприяти запам'ятовуванню дітьми мовних фактів;
- бути методично грамотно, логічно побудованими;
- доповнювати матеріал підручника;
- допомагати вчителю організувати самостійну роботу школярів;
- викликати в учнів інтерес;
- сприяти створенню проблемних ситуацій на уроці;
- бути добре оформленими, відповідати вимогам естетики;
- допомагати урізноманітнювати навчальний процес;
- допомогти словеснику передбачити можливість прогнозування школярами навчальної інформації.

Програма дослідження включала мету і завдання експерименту, планування та проведення системи уроків за розробленою методикою,

перевірку ефективності способів структурування навчального матеріалу, змісту, побудови та використання узагальнюючих таблиць і схем.

Для перевірки ефективності дослідного навчання проводилися анкетування учнів та вчителів, евристична бесіда з учнями, діагностуючі контрольні роботи. Мета діагностування: зіставлення результатів вихідних та заключних контрольних робіт, виявлення ступеня засвоєння учнями теоретичного матеріалу та вміння використовувати його практично, визначення рівня культури усного і писемного мовлення, обсягу і характеру словника учнів, уміння правильно використовувати вивчену лексику в різних стилях мовлення.

Аналіз робіт показав, що експериментальні класи краще справились із завданнями. По-перше, написали диктант на "5" і "4" 77,5%, на "3" - 22,5% учнів, тоді як у контрольних класах результати виявилися значно нижчими: з роботою не впоралось 13% школярів. По-друге, учні експериментальних класів значно краще виконали мовний аналіз різних видів, показавши свідоме засвоєння теоретичного матеріалу, вміння виділяти в ньому головне, узагальнювати вивчене. По-третє, вправи з розвитку усного і писемного мовлення /порівняльна характеристика частин мови, твір-опис зовнішності людини, зв'язне висловлювання на лінгвістичну тему/ засвідчили вміння учнів змістовно й логічно викласти думку, відрізнялися багатством словника, правильністю граматичного оформлення тексту. На "5" і "4" виконали роботу 72% учнів. Стосовно ж контрольних класів, то результати у них виявилися значно нижчими, а саме: із завданням на "5" і "4" справилися лише 45% учнів, 17% одержали незадовільні оцінки.

У результаті підтвердилася гіпотеза дослідження: дійсно, ефективність навчання значно зросла завдяки систематичному застосуван-

ню різних способів структурування матеріалу з мови та використання узагальнюючих таблиць і схем.

Дослідження показало, що робота учнів з узагальнюючими таблицями і схемами повинна бути усвідомленою. Не слід вимагати від них заучувати таблиці. На початкових етапах це може бути своєрідна підказка для свідомого, логічного викладу об'ємної наукової інформації. Адже до цієї наочності доведеться неодноразово повертатися.

У висновках сформульовано одержані результати. Відзначається насамперед правомірність постановки питання про місце і роль узагальнюючих таблиць і схем в інтенсифікації навчання української мови в школі.

Серед відомих способів структурування матеріалу визнано найбільш доцільними стосовно української мови як навчального предмета горизонтальний спосіб, структурування за контрастом, вертикальний, або наскрізний, спосіб, у відповідності з чим скомпоновано теоретичні відомості шкільного курсу мови для 5-7 класів.

Запропоновано оригінальні узагальнюючі таблиці і схеми, посилено змістову насиченість їх матеріалом, широким використанням знаків і символів, що узагальнено розкривають систему мовних понять, є готовою формулою.

Дослідження вносить певні корективи в організацію занять. У системі уроків української мови чільне місце відведено урокам засвоєння нових знань, формування практичних умінь і навичок, узагальнення і систематизації вивченого. Значних змін зазнають структура та технологія проведення уроків з опорою на узагальнюючі таблиці і схеми.

Експеримент підтвердив ефективність розробленої методики. Навчання мови укрупненими, логічно завершеними частинами з викорис-

танням узагальнюючих таблиць і схем сприяє інтенсифікації занять, активізує пізнавальну діяльність учнів. Наочні посібники дозволяють здійснювати багаторазове варіативне повторення вивчаного матеріалу безпосередньо на уроках, що позитивно позначається на його засвоєнні, розвиває всі види пам'яті.

Діти не просто заучують певні відомості, положення чи правила, а вчаться аналізувати цілісне мовне явище, самі беруть участь у дослідженні, виведенні висновків та правил, визначенні понять. Цим досягається високий рівень інтелектуального розвитку учнів. Їхні знання характеризуються усвідомленістю, міцністю та глибиною.

Робота з наочністю є важливим інструментом при розкодуванні будь-якої образно представлені інформації, включає в активну діяльність, незалежно від волі дитини, праву півкулю кори головного мозку. З'являється можливість здійснювати контроль і корекцію знань на кожному уроці за допомогою таблиць і схем, притім завжди цілеспрямовано і з урахуванням мочної підготовки учня.

У процесі навчання у школярів формуються так звані узагальнюючі поняття, конче важливі для осмислення явищ і фактів мови та систематизації знань, умінь і навичок.

У подальшій роботі над темою слід передбачити, зокрема, перегляд /уточнення обсягу/ дидактичних одиниць, удосконалення існуючих способів структурування навчального матеріалу, змісту і структури узагальнюючих таблиць і схем та методики роботи з ними на уроках мови у 8-9 класах, де вивчається курс синтаксису, який має свої особливості. Слід передбачити видання узагальнюючих таблиць і схем друкарським способом, у кольорі, зробити їх можливими для екранізації.

Основні положення і висновки дисертації можуть бути використані у процесі створення шкільних підручників української мови та

вдосконалення методики вивчення цього предмета в середніх і старших класах, професійно-технічних училищах, технікумах.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Узагальнюючі таблиці і схеми як засіб інтенсифікації навчання у процесі вивчення синтаксису і пунктуації в 5 класі: Методичні рекомендації. - Чернігів, 1991. - 33с.

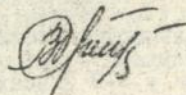
2. До проблем сучасного уроку української мови // Українська мова і література в школі. - 1991. - № 2. - С.53-56.

3. Вивчення синтаксису і пунктуації у 5-му класі // Українська мова і література в школі. - 1991. - № 10. - С.8-15.

4. Укрупнені блоки і таблиці у процесі вивчення розділу "Фонетика. Графіка. Орфоенія. Орфографія." // Українська мова і література в школі. - 1992. - № II - 12. - С.5-10.

5. Засвоєння матеріалу укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем у процесі вивчення фонетики, графіки, орфоенії, орфографії в 5 класі: Методичний посібник. - Чернігів, 1993. - 72с.

6. Засвоєння матеріалу укрупненими частинами з використанням узагальнюючих таблиць і схем як засіб інтенсифікації навчання української мови у середніх професійно-технічних училищах: Методичні рекомендації. - Чернігів, 1993. - 76с.

Підписано до друку 21.12.1993р. Об'єм 1,5.

Формат 60x84 1/16. Друк офсетний. Тир. 100 пр. Зам.601.

Безплатно.

Чернігів, ЦНГІ, вул. Урицького, 39.

459490

AB 29.105

AB 29.105